

Тема 2. Злочинна поведінка та механізми її формування

Структуру конкретного злочину можна охарактеризувати як діяння, що складається з чотирьох елементів: об'єкта (на що спрямоване діяння), об'єктивної сторони (способу вчинення діяння), суб'єкта (особи, що вчинила діяння) і суб'єктивної сторони (ставлення до діяння та його результатів). Але виділення цих елементів, вірно відображаючи структуру злочину за формою, в психологічному сенсі недостатньо продуктивне, бо не містить вказівок на змістові ознаки і динаміку процесу, що розгортається у часі та просторі.

Злочин, як правило, не вчиняється спонтанно, стихійно, він практично завжди підготований досить тривалим процесом формування особи. Йому передують низка етапів життєдіяльності суб'єкта, що поступово формують його антисуспільну спрямованість. Оскільки злочинний результат є своєрідною формою взаємодії особистості з середовищем, то й етапи формування злочинної поведінки слід розглядати на тлі соціальної дійсності. Вони виглядають наступним чином:

- 1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю;
- 2) мотивація антисуспільного вчинку (мотиваційний етап);
- 3) прийняття конкретного рішення про його здійснення (етап цілепокладання);
- 4) реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків (операціональний етап).

На кожному з етапів взаємодія особи з середовищем відбувається по-різному, суб'єкт може бути більш чи менш активним, причому на останньому етапі він стає найбільш активно діючим началом: впливає на соціальну дійсність у негативному напрямі, що викликає відповідні соціальні санкції (позбавлення свободи чи застосування інших заходів покарання). Різні й часові параметри етапів злочинної поведінки: антисуспільна спрямованість формується протягом

досить тривалого часу, мотивація й прийняття рішення потребує кількох ДНІВ чи годин, реалізація рішення може відбутися протягом декількох хвилин.

Звичайно, наведена схема досить умовна. Так, етап прийняття рішення може бути зовсім відсутнім (злочин із необережності), тривати роками чи протягом лічених секунд (злочин у стані фізіологічного афекту).

Не викликає сумніву теза, що особистість, реалізуючи той чи інший вид діяльності, в цій діяльності формується і розвивається. У злочині особистість виступає як складна біосоціальна система: всі структурні компоненти особистості так чи інакше впливають на процес формування злочинної поведінки. Наприклад, тип нервової системи (наслідувана властивість) значною мірою визначає протиправні установки: кишеньковим злодіям притаманні висока чутливість, прискорена обробка Інформації й прийняття рішення, що визначає успішність їх злочинної діяльності. З іншого боку, неадекватна завищена самооцінка (соціальна властивість) хулігана зумовлює відповідну спрямованість його дій.

Людина активно поводить ся тільки відносно того, що є для неї певною цінністю. Але цінності злочинця є індивідуальними, вони не співпадають з загальноприйнятими і мають не позитивну, а соціально негативну спрямованість. Отже, соціальна небезпека злочинця визначається не якимось особливими його потребами і цінностями, а несприйняттям ним системи існуючих соціальних цінностей.

У процесі становлення особистості велике значення має спосіб життя відповідних прошарків, соціальних груп, суспільства в цілому. Поняття "спосіб життя" включає наступні чинники: матеріальне середовище, в якому зростає і живе особа; система суспільних стосунків і зв'язків; соціально-психологічна атмосфера, що сприяє виникненню та закріпленню позитивних чи негативних рис особистості та відповідних форм поведінки. Дефектність навіть одного з

чинників способу життя створює передумови для формування антисуспільних установок та антисуспільної спрямованості - відсутність соціально-психологічної спільності при повному матеріальному статку; матеріальні труднощі в поєднанні зі сприятливими психологічними відносинами тощо.

Поведінка, у тому числі злочинна, складається з низки вчинків, що знаходяться під контролем свідомості; діяльність -сукупність послідовно здійснюваних поведінкових актів, що спричиняють зміни в оточуючому середовищі та в самій особі. Діяльність можна розглядати також із позиції їх значимості для людини, оточуючих, суспільства у цілому, їх соціальної цінності (правової, політичної, моральної, релігійної тощо). Саме при такому підході вживається термін "поведінка", тобто зовнішньо виражена форма діяльності, що підлягає оцінці. Поведінка завжди пов'язана з системою тих соціальних зв'язків і відносин з іншими людьми, суспільством, державою у цілому, в яких індивід проявляє себе як особистість. Саме тому вони є об'єктом правової і моральної оцінки та регуляції поведінки.

Усвідомлене прагнення діяти так або інакше здійснюється під контролем свідомості суб'єкта та є похідною від його соціальних властивостей, що складають ядро особистості, її "керуючої" системи-особистісної спрямованості (світорозуміння, переконань, поглядів), ціннісних орієнтацій, соціальних установок, провідних мотивів поведінки, притаманних даній особі. Саме вони визначають зміст будь-якої форми діяльності та поведінкових проявів соціальної (антисоціальної) активності на всіх її етапах. Особлива роль належить їм при формуванні мотивації поведінки і окремих вольових актів (її компонентів). Соціальні властивості особистості, тобто змістовний бік свідомості, визначають вибірковість поведінки та наступну відповідальність за неї.

Слід зазначити, що більшість злочинців звичайно будують задля свого виправдання систему аргументів, нейтралізуючи ті цінності, що стоять на

перешкоді досягнення їх цілей. Таким чином вони створюють для себе психологічний комфорт, душевну рівновагу. Причини злочинної поведінки при цьому вбачаються не в своїх негативних якостях, а в зовнішніх обставинах, в поведінці інших. Вчинення злочину, як правило, визначається високою самооцінкою та низьким рівнем самокритичності².

Поведінка - ланка, що опосередковує взаємовідносини між свідомістю людини і зовнішнім світом. Елементарною ланкою поведінки є вчинок - одинична цілеспрямована дія, взята у нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків. Злочин - вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення.

Кримінально-правове поняття злочину визначається двома основними категоріями - суспільної небезпеки і протиправності. До них часто додається винуватість і покарання, хоча, на наш погляд, це не цілком вірно, оскільки без вини немає злочину, а покарання - наслідок, результат вчиненого злочину, а не він сам. Усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого чи можливість такого усвідомлення, поряд з протиправністю, відрізняє злочинну поведінку від законослухняної.

Злочинна поведінка є процес, що розгортається у просторі та часі і включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Психологічна структура злочинної поведінки за формою має такі ж компоненти, як законослухняна, але їх зміст інший. Із чотирьох зазначених вище етапів (формування особистості з антисуспільною спрямованістю; мотивація антисуспільного вчинку: прийняття конкретного рішення про його здійснення; реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків) власне поведінкою є лише заключний етап, коли злочин реалізується зовні і

набуває юридичної значимості. Оскільки нас цікавлять психологічні детермінанти злочинної поведінки, необхідно розглядати й попередні етапи, тим більше, що їх розподіл достатньо умовний: усі компоненти поведінкового акту динамічні, причому окремі з них можуть немов би "випадати", не відобразитися в свідомості особи.

Людина-не пасивний об'єкт, що лише сприймає вплив оточення, вона активно взаємодіє з середовищем, формуючи в певних межах умови свого життя, свою особистість. Ця активність виявляється, передусім, у соціальних ролях.

Соціальна роль - це реальна суспільна функція особи, зумовлена її становищем у системі суспільних відносин, приналежністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами в різних сферах суспільного життя. Кожна спільнота (сім'я, мала чи велика соціальна група, суспільство в цілому) встановлює для соціальної ролі певний норматив поведінки, якої чекають від суб'єкта. Відповідність нормативу поведінки, прийнятому (схвалюваному) в суспільстві, характерна для законослухняних осіб. Небажання чи нездатність дотримуватися соціальних нормативів призводить до морального конфлікту чи правопорушення (злочину), причому причина цього може критися як в особливостях особистості, так і в самому суспільстві.

Будучи знехтуваним позитивно орієнтованою соціальною групою, особа стає членом неформальної соціальної групи, суспільна спрямованість якої може варіювати в досить широких межах. При розбіжності фактичної соціальної ролі і рівня домагань виникає особистісний конфлікт, що переноситься на соціальне оточення і переростає в антисуспільну поведінку. Це ще раз підтверджує безпідставність уявлень про біологічну; наслідувану схильність до вчинення злочинів з посиланням на високу частоту антисуспільних проявів у дітей, батьки яких були злочинцями: причина тут у своєрідній негативній "соціальній

спадковості" - звичках, традиціях, загалом способі життя батьків та в їх інтенсивному психологічному впливі (наслідування, навіювання та ін.) на дітей.

Загальновідомо, що основою поведінки людини є, насамперед, її потреби, що в подальшому визначають механізм формування мотивів. Значна частка потреб має біологічну природу (напр., у харчуванні, продовженні роду, самозбереженні та ін.), але методи і засоби їх задоволення у людини соціалізовані, опосередковані соціальною орієнтацією. Більшість потреб - суто людські: у спілкуванні, самоствердженні, визнанні й повазі та ін., тобто їх задоволення можливе тільки в соціальному середовищі.

Загалом потреби злочинця відрізняються за такими ознаками: 1) нерозвиненість соціально-необхідних потреб; 2) матеріально-утилітарний характер; 3) перебільшення потреб, тобто перевищення середнього стандарту і правомірних можливостей їх задоволення.

Важливо наголосити, що ніяких власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. Це ті ж загальнолюдські потреби, але деформовані за своєю спрямованістю та інтенсивністю. Так, психологічні дослідження свідчать, що в осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, потреби видозмінилися таким чином:

- потреба у спілкуванні - в насильство над оточуючими;
- потреба у самоствердженні-у прагнення домінувати, застосовувати силу, принижувати іншу людину;
- потреба у визнанні - в егоцентризм;
- потреба у повазі - в демонстрацію своєї переваги будь-яким чином.

Це свідчить про наявність у носіїв зазначених потреб таких особливостей особистості, як брутальність, примітивізм, жорстокість тощо. Поза ситуацією вчинення злочину вони можуть сприйматися досить звичайно, буденно, хоча й не

вважатися привабливими. Більше того, констатація зазначених потреб зовсім не означає, що конкретний злочин було вчинено виключно для їх задоволення або ж що вони характерні для кожного злочинця. Але беззаперечно, що у середовищі, де така потреба сформувалась, культивувалося зневажливе чи вороже ставлення до інших людей, до суспільства в цілому.

Таким чином, вибір того чи іншого варіанту злочинної поведінки залежить переважно від специфіки взаємовідносин із оточуючими та самого соціального середовища. Не існує вродженої агресивності, навіть якщо злочинець учинив мало мотивовану чи зовсім немотивовану, на перший погляд, агресивну дію. Це підтверджується численними експериментально-психологічними дослідженнями. Одне з них, проведене американськими вченими у Стенфордській тюрмі, мало на меті визначити, як будуть поводитися люди, раніше законослухняні, коли вони переберуть на себе роль злочинця чи працівника тюрми (наглядача, вихователя). Кандидати відбиралися з числа добровольців серед студентів юридичних навчальних закладів. Всі вони були фізично та психічно здорові і не мали кримінальних ексцесів у минулому.

Результати експерименту вражають. "В'язні" швидко стали звичайними учасниками специфічного тюремного мікросередовища. Вони відразу ж сприйняли правила й установки ув'язнених, їх стиль спілкування один із одним та ставлення до адміністрації. Новий спосіб життя настільки вплинув на студентів, що вже на шостий день у їхній поведінці з'явилися антисоціальні елементи. Інші, хто не витримав психологічного навантаження, відреагували появою психічних відхилень.

"Наглядачі" також швидко призвичаїлися: вони почали з презирством ставитися до в'язнів, застосовувати лайку та рукоприкладство і, нарешті, жорстокість та знущання. У раніше спокійних, миролюбних людей розвинулися риси агресивності, приниження та пригноблення ув'язнених увійшло до сфери їх

інтересів. Деякі "наглядачі" продемонстрували навіть садистські тенденції, немотивовану лють і т. ін.

Отже, соціальні умови буття мали у цьому випадку вирішальне значення для появи та ескалації агресивності. До аналогічних висновків дійшов Ю.М. Антонян: 76% осіб, що вчинили "немотивовані" насильницькі злочини, з дитинства потерпали від принижень, зневаги, психічного та фізичного насильства. Поступово психотравмуючі ситуації призвели до формування певних рис особистості, які й спровокували агресію.

На основі потреб виникає відповідна система інтересів. Інтерес - це крок від потреби до поведінки, це усвідомлення потреби і співвіднесення її з наявними умовами і засобами реалізації. При усвідомленні потреби свідомість прямо чи опосередковано спрямовується на відповідні об'єкти, спричиняючи виникнення безпосереднього чи побічного інтересу і перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину.

Прагнення можна поділити на чотири групи: 1) до результату дії- при співпадінні мети і наслідків, що наступили; 2) до самих дій (коли мета і результати не співпадають); 3) до злочинної поведінки безвідносно її результату; 4) до самоствердження через демонстрацію сили, хоробрості, домінування та інших проявів злочинного змісту. Зазначені різновиди прагнень (власне мотивів дій) відрізняються своєрідністю, а їх конкретизація наближає нас до предметного розгляду мотивації злочинної поведінки.

Потреби особи та необхідність їх задоволення опосередковують виникнення мотиву - обґрунтування свідомого рішення діяти задля їх задоволення. Це не означає, що тільки задоволенням потреб все можна пояснити; в юридичній практиці наявні окремі факти вчинення злочину заради його самого, незалежно від результату заради самого процесу здійснення злочинних дій і т. ін., зумовлені своєрідною мотивацією, незалежною від потреб у їх звичайному сенсі.

Характеризуючи мотиви злочинів, чинне кримінальне законодавство звичайно користується узагальненою термінологією, називаючи "низинні спонукання", "мотиви особистої зацікавленості", "хуліганські спонукання", що завжди потребує пояснення та уточнення. Юридична форма вираження мотивів - статична характеристика найбільш типових, узагальнених форм при багатозначності мотивації і полімотивованості фактично вчинюваних дій, оцінка яких дається законом. Дійсно ж мотив - динамічна категорія, взаємозв'язана з іншими психічним явищами та самою особистістю, змістовна сторона яких може змінитися будь-коли.

За джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділити на декілька груп: 1) особистого характеру (помста, ревності, особиста зацікавленість); 2) такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення (хуліганство, прагнення протидіяти законним вимогам представників закону, порушення громадського порядку); 3) зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією (ексцес оборони, невинуватого ризику), коли утруднена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення. Окрему групу складають мотиви злочинів неповнолітніх, забарвлені їх віковими особливостями, що за умови недостатньої сформованості соціальних властивостей особистості та наявності псевдосоціалізації нерідко призводить до неповного чи викривленого усвідомлення спонукань та змісту фактично вчиненого.

Безпосередньою причиною виникнення мотиву звичайно виступає привід - об'єктивний чинник (випадок, обставина), що використовується при вчиненні злочину: це може бути образа, сварка, насильство тощо. Приводи можуть бути типовими чи нетиповими, суттєвими чи незначними. Мотив також може виникнути без зовнішніх приводів, більш того - спровокуватися потерпілим (наприклад, при хуліганстві).

Більш загальним щодо приводу є поняття стимул, тобто зовнішня необхідність, що є безпосередньою активізуючою ланкою вчинку (раптово виникла небезпечна ситуація, примус, насильство, прохання тощо) і посилює спонукання до дії чи безпосередньо формує її мотивацію.

Термін "мотивація", похідний від "мотиву", вживається у декількох значеннях. У вузькому сенсі це: 1) процес виникнення мотиву в результаті взаємодії особи з оточуючим середовищем; 2) сукупність спонукань і мотивів, які визначають поведінку, їх система; 3) динаміка розвитку вольового акту, обумовленого певними мотивами (від прийняття рішення діяти до результату). У широкому смислі мотивація включає свідомість індивіда, його соціальні і природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення у мотивах поведінки і діяльності. Особливе значення у психології надається так званій "боротьбі мотивів" ("за" і "проти") та вибірковості засобів їх задоволення.

Мотивація поведінки взагалі і злочинної, зокрема, співвідносяться як загальне, окреме і одиничне: мотивація конкретного злочину одинична, вона має свою специфіку і неповторні, притаманні тільки їй риси. Злочин - не просто дія (бездіяльність), зумовлена певними мотивами, фактично це результат дії, що становить суспільну небезпеку і протиправність, які суб'єкт міг чи повинен був передбачити.

Мотив необхідно відрізняти від наміру - мисленого образу дії, яку особа прагне чи вирішила здійснити; при одному й тому ж намірі вчинок реалізується через різні мотиви, а сам мотив не визначає змісту намірів та дій, спрямованих на його задоволення.

На другому етапі розвитку злочинної поведінки - цілепокладанні-різноманітні спонуки і почуття особистості оформляються у свідомості суб'єкта у вигляді ідеальних прагнень до певної мети. Кінцева мета дій часто складається із ряду

проміжних, що досягаються послідовно для отримання бажаного результату. Мета і результат співпадають за наявності умислу: при прямому наслідки є бажаними, при непрямому - вони допускаються. Мета дії і наслідки, що наступили, у певних випадках складної вини та при вчиненні злочинів через необережність не співпадають, але це не означає, що вони безцільні чи безмотивні.

Мета-форма реалізації мотиву, яка втілюється у діях і результатах; взаємозв'язок мотивів і цілей дій - основа змісту зазначеного етапу злочину, що завершується прийняттям рішення діяти.

Прийняття рішення - психологічний процес вибору найбільш бажаного варіанту злочинної поведінки, безпосередньо пов'язаний із її вибірковістю. У рішенні знаходять відображення всі об'єктивні і суб'єктивні чинники, що обумовили вчинення злочину (передували йому), модель майбутнього злочину, його можливі наслідки не лише як результат, але й як можливість покарання за його вчинення. Тут, безсумнівно, присутня оцінка співрозмірності Інтересів, що зумовлюють зміст мотивації, і названих наслідків. До можливості покарання кожен із винних ставиться по-різному: один прагне його уникнути, інший - ігнорує, третій - над ним не задумується.

Структура процесу прийняття рішення представлена наступними етапами: 1) підготовчий - переробка інформації і осмислення варіантів наступних дій (бездіяльності), можливих наслідків; 2) основний - вибір одного, найбільш прийняттого варіанту дій; 3) контрольний - оцінка рішення з позицій необхідності і доцільності, його можлива корекція, зміна спрямованості наступних дій і прийняття нового рішення, у тому ЧИСЛІ - сполученого з відстроченням задуманого та добровільною відмовою від здійснення злочинного умислу.

Заключним (операціональним) етапом психологічної структури злочинної поведінки є реалізація прийнятого рішення - безпосереднє вчинення злочину. Власне поведінкою є лише цей заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості.

Психологічна структура злочинної поведінки може бути розгорнутою чи скороченою, а етапи-тривалими в часі або швидкоплинними. Так, на поведінку при реалізації прийнятого рішення вирішальним чином може впливати ситуація: оцінивши її, злочинець може змінювати план дій (час, місце та ін.), відкласти злочин, відмовитися від його продовження тощо. Найбільш простим варіантом злочину є дія, що призводить до одного чи кількох наслідків; більш складним - злочин, що складається з двох дій, котрі призвели до одного чи кількох наслідків, або низки дій, об'єднаних єдиним умислом, спрямованих до єдиної мети. Існують також довготривалі злочини (напр., втеча з-під варти); злочинний результат може бути досягнутий одночасними чи різночасними діями декількох осіб у співучасті, у вигляді групової діяльності різноманітних злочинних угруповань (від звичайних груп до організованих спільностей).

При ознайомленні з проблемою може скластись враження про різний психологічний зміст механізму злочинної поведінки залежно від форми вини - умислу чи необережності. Насправді ж тут більше подібності, ніж відмінностей, а останні фактично стосуються, насамперед, ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків {коли йдеться про злочини з матеріальним складом) та до самих дій (стосовно злочинів із формальним складом), а не самого механізму злочинного поведінкового акту. Спроби трактувати деякі злочини як немотивовані, вчинювані без мети, позавольові тощо викликаються швидше нерозумінням чи змішуванням двох понять - суспільно небезпечної поведінки неосудних осіб та близьких до неї проявів пограничних станів людської психіки і суспільно небезпечних, злочинних дій осудних суб'єктів, носіїв свідомості і

волі, здатних до вибіркової поведінки. В останньому випадку йдеться про правосуб'єктність - досягнення відповідного віку кримінальної відповідальності та розвиненість свідомості (рівень дорослості), у соціальному сенсі достатніх для оцінки вчинених дій.

Поза свідомістю та волею немає злочину і відповідальності за нього. Рішення діяти приймається осудною особою і при наявності умислу, і при необережності, але якщо повернутися до попередніх психологічних компонентів, то виявляється, що у свідомості суб'єкта були присутніми мотивація і цілепокладання, які при вчиненні злочину з необережності не мали прямого відношення до наслідків, що фактично наступили. Йдеться швидше про ігнорування, зневажання загальноприйнятими чи спеціальними правилами убезпечення, їх неусвідомлене чи свідоме порушення, незалежно від того, до чого це призвело (наприклад, відволікання уваги водія спричинило трагічні наслідки, що не применшує його вини, оскільки він повинен бути уважним). Очевидно, що при вчиненні злочину в формі злочинної необачності (халатності) мотив і мета стосуються самих дій, а не наслідків, як у злочинних деліктах. Злочинна самовпевненість означає не тільки певне усвідомлення суспільно небезпечних наслідків, але й прагнення їх уникнути, скориставшись своїми вміннями, навичками іт. ін.: наслідки настають, оскільки розрахунки суб'єкта не підтвердилися.

Мотив сам по собі бездіяльний, доки не з'явилося прагнення його задовольнити, що потребує не тільки усвідомлення, але й проявів волі - прийняття рішення діяти у вибраному напрямі та його реалізацію. Усвідомленість включає також розуміння суспільної небезпечності вибраних злочинних форм і засобів задоволення потреби або ж реальні можливості такого усвідомлення. В інших випадках має місце казус - невинне спричинення шкоди, незалежно від того, чим керувався суб'єкт і що він при цьому переживав.

Таким чином, якщо прослідкувати генезис злочинної поведінки від її витоків до настання наслідків, можна констатувати, що вона є низкою багаторазової взаємодії між особистістю і середовищем, точніше - результатом такої взаємодії, незалежно від того, про який злочин йдеться та яка поведінка йому передувала. Причини злочинності - результат складної взаємодії особливостей особистості та середовища, причому стосовно конкретного факту вчинення злочину вони виявляються в різних сполученнях, щоразу - по-своєму.